

Podoby a proměny žánru kázání v době vrcholného baroka¹

Hana Kusáková

V příspěvku se pokusím ukázat na některá specifika tvorby dvou významných kazatelů vrcholného baroka – Pavla Josefa Axlara a Daniela Nitsche. Prvnímu z nich dosud literární historikové nevěnovali téměř žádnou pozornost (proto se mu zde budu věnovat více), tvorbou druhého se blíže zabýval František Němec, Milan Kopecký a v poslední době intenzivně Libor Pavera.²

Axlar pocházel z Osic u Pardubic, v roce 1683 byl vysvěcen na kněze a jeho kazatelská dráha začala v Plzni, kde působil v letech 1685–1688 jako kaplan. Poté jej víra v zázračný obraz Panny Marie přivedla do Klatov. Po třech a půl letech byl povolán do Prahy, kde zůstal až do své smrti v roce 1714. V Praze nejenže vznikla podstatná část Axlarových kázání, ale také se rozvíjela jeho duchovní kariéra – v roce 1691 se stal rektorem pražského arcibiskupského semináře, v roce 1694 byl povýšen na doktora teologie. O rok později byl zvolen metropolitním kanovníkem u sv. Víta na Pražském hradě, kde se stal českým kazatelem, v roce 1706 se stal arcijáhnem a roku 1709 kapitulním děkanem. Svou rozsáhlou knihovnu a literární pozůstalost odkázal cisterciáckému klášteru v Plasích. Cisterciáci pak z vděčnosti vydali v roce 1720 Axlarovu postilu s názvem *Nábožný horlivý vůdce do města svatého, nebeského Jeruzalema*.³

Nitsch se narodil v Praze roku 1651. V patnácti letech vstoupil do jezuitského řádu a po vysvěcení působil na různých místech jednak jako učitel na řádových školách, jednak jako kazatel. Jestliže Axlarova činnost je spjata s Prahou a s Klatovy, pak ta Nitschova se kromě Prahy úzce pojí se Slezskem – v Těšíně byl řádovým superiorem a gymnaziálním prefektem, v Opavě se dva roky věnoval kazatelské činnosti. Zemřel v Praze roku 1709 a téhož roku vyšla i jeho postila *Berla královská Jezu Krista*.⁴

Homiletika představovala spolu s *duchovní písní* dominantní žánr české barokní literatury. Zhruba od poloviny 17. století a ve století 18. se prosazují nové tendence a žánr kázání se posouvá směrem k vysoce stylizovaným a umělecky propracovaným textům. Klasická homilie, při

¹ Studie vyjde v *České literatuře* 54, 2006, č. 5.

² NĚMEC (LA PNP, fond J. Vašica); KOPECKÝ 1970; KOPECKÝ 1999; PAVERA 1997: 69–74; PAVERA 1999: 95–104; PAVERA 2003.

³ První díl postily obsahuje kázání nedělní (144 textů), druhý kázání sváteční (104 textů).

⁴ *Berla královská* je rozdělena na dvě části, první díl obsahuje kázání od adventu po šestou neděli po Velikonocích, ve druhém nalezneme promluvy ode dne seslání Ducha svatého po čtyřicátou neděli po svatém Duchu. Na každou neděli či svátek Nitsch vždy uvádí dvě kázání – první vychází z evangelia, druhé se opírá o text epištoly (celkem 106 textů).

kteří řečník vykládá celé znění evangelia a probírá všechny jednotlivé věty v tom pořadí, v jakém jdou v textu za sebou, se stává přežitou a zastaralou. Kazatelé uvolňují vazby mezi citátem z Bible a vlastním kázáním, texty se vyznačují promyšlenou kompozicí a bohatou obrazností. Po kazatelích se vyžadovalo, aby přišli s něčím novým a nečekaným, aby udivili a zaujali překvapivou myšlenkou a neotřelým nápadem. Základem nového stylu v barokní homiletice se tak stává právě tato duchaplná myšlenka neboli koncept.⁵ V českých zemích se konceptistická kázání začínají objevovat někdy v 80. letech 17. století. Přes počáteční pohrdání a odpor některých starších kazatelů i teoretiků dosáhl koncept záhy obliby jak u kazatelů, tak u posluchačů, a jak tvrdí František Němec: „stal se tak do jisté míry kritériem barokního rázu a ducha kazatelů tohoto období“ (NĚMEC: 176). Největší rozmach zažíval v první třetině 18. století, pak jeho obliba začala pozvolna upadat a bohatá obraznost v kázáních, ale i v jiných žánrech přestala být žádoucí.

Při tvorbě konceptuálních kázání byl kladen důraz na intelektuální, rozumovou výstavbu textu. Po kazatelích-konceptistech se vyžadoval nesmírný rozhled a důvtip, ale také temperament a vášnivost, obrovské zaujetí a v neposlední řadě i píle, aby se v kazatelském umění neustále zdokonalovali. V textech mizí exempla a naturalistické popisy, místo nich se akcentují rozumové důvody a dovolávání se církevních i světských autorit. Základem každého konceptu, jakousi „zárodečnou buňkou“ je pomocí analogií, kontrastů a paradoxů rozvíjená metafora. Kazatelé projevovali vytříbený smysl pro napětí, gradaci a pointu, pro mnohé texty je příznačná bohatá a ornamentální symbolika. Za nejpůsobivější, nejvhodnější a zároveň nejvděčnější přitom byly považovány obrazy vycházející z Bible.

Homiletika se řídila podrobně propracovanými teoriemi, jimž se kazatelé učili na teologických fakultách a akademiích. V 16. a 17. století vzniklo v Evropě kolem osmi set nejrůznějších učebnic rétoriky. Velmi oblíbenou byla rozsáhlá rétorika francouzského profesora Nicolase Caussina *De eloquentia sacra et humana libri XVI*. Caussinovy názory byly inspirující pro mnohé jeho současníky i pokračovatele. Otevřeně se k němu hlásí i Bohuslav Balbín.⁶ Katolické, ale i protestantské homiletické příručky shodně předepisují tři základní části kázání: exordium (úvod), confirmatio (hlavní část) a conclusio (závěr), každou z nich pak člení na několik samostatných oddílů, což se však v praxi většinou nedodržovalo. Tyto tři části jsou zachovány i v textech vrcholného baroka, přestože konceptuální kázání se ve své výstavbě řídila jinými pravidly a jejich kompozice byla poněkud odlišná. (Příčinou bylo již zmiňované uvolňování vazeb mezi citátem z Bible a jeho výkladem, a to jak v myšlenkovém uspořádání, tak ve vnějším

⁵ Název vznikl z italského *conpetto* – představa, nápad.

⁶ Z množství rétorik je třeba zmínit alespoň na řádových školách rozšířenou příručku Cypriána SOAREZE *De arte rhetorica libri tres*.

podání.)

Každé kázání obsahuje motto (předslov). Tento úvodní citát z Bible jednak orientuje posluchače, ke kterému místu z evangelia mají především upnout svou pozornost, zároveň bývá jádrem tématu i konceptu. Někteří kazatelé (například Bilovský, Nitsch, nebo de Waldt) připojují argumentum neboli vejtah, stručné pojednání o obsahu kázání. Ne všechna kázání však argumentum obsahují, například Axlar ho neřadí přímo k vlastnímu textu, ale na začátku celé postily uvádí vejtah všech kázání. Jindy, zvláště u samostatně vydaných textů slavnostních kázání, je argumentum skryto již v názvu.

Vlastní kázání začíná úvodem (exordium, proemium). Homiletické příručky uvádějí několik způsobů, jak kázání otevřít. Kazatelům se doporučovalo začít příslovím, srovnáním, podobenstvím, příběhem ze Starého nebo Nového zákona a podobně. V úvodu musel kazatel posluchače náležitě naladit a připravit, přesvědčit, že to, co uslyší, „bude stát za to“. Bylo žádoucí, aby úvod nebyl příliš rozsáhlý, neboť, jak trefně poznamenává Komenský: „exordium s dlouhým krkem potvorné jest“ (KOMENSKÝ 1983: 72). Přesto se u mnoha kazatelů rozrůstal do značné šíře, zejména tehdy, rozhodli-li se začít podobenstvím nebo starozákonním příběhem. Exordium obvykle končilo oslovením posluchačů a výzvou k bedlivému vnímání. Axlar téměř vždy tuto část kázání ukončuje slovy „připravte srdce své“. Není výjimkou, že se kazatelé snažili i o vtipný přechod k hlavní části kázání, nevyhýbali se ani rýmům, i když nám mohou leckdy připadat poněkud násilné, například: „Vezmem sobě tehdy zahálku dnes na opálku a vedme naproti ní tuhou válku, já začnu ve jménu Božím.“ (AXLAR 1720a: 178)

Nejvýraznější část osnovy kazatelského textu tvoří hlavní část neboli confirmatio (upevnění, utvrzení). Kazatel v něm rozvíjí úvodní tezi a své názory podkládá jednak četnými citáty z Bible a děl církevních i světských autorů, jednak příběhovým materiálem (exemplum). Teorie hovoří o několika podčástech, Komenský například rozlišuje propositio, partitio, declaratio, demonstratio et amplificatio, applicatio.

Balbín se mimo jiné zmiňuje o narratiu (vypravování), v němž se objasňuje a vykládá téma. Tato část v textech mnohdy odpadá, přesto u Axlara i Nitsche najdeme nápadně mnoho biblických příběhů (v té době se jim kazatelé spíše vyhýbali, což souvisí s orientací na koncepty s rétoricko-intelektuálním základem). Vypravování v kázáních mnohdy nahrazovala část zvaná descriptio (popis), v níž se kazatel uchyloval k popisu například muk, pekla, hříchů nebo ctností. Hlavní důraz však v hlavní části kázání nebyl kladen na vysvětlování, vypravování nebo popisy, ale na takzvané refutatio neboli předkládání důkazů a vyvracení námitek. Rétorika kazatelům skýtala rozličné možnosti, jak náležitě argumentovat. Za nejdůležitější zdroj homiletických důkazů byla samozřejmě považována boží autorita (Bible, spisy církevních otců), teprve pak zdroje

ostatní (antika, literatura, lidová moudrost, historie...)⁷

K nejdůležitějším částem kázání patří conclusio (závěr). Komenský dokonce tvrdí, že „z závěrky pozná se kazatel“ (KOMENSKÝ 1983: 81). Závěr by podle něj měl obsahovat repetici (kratičké připomenutí toho nejdůležitějšího, co v kázání zaznělo), napomenutí a vinš dovolávající se božího milosrdenství a pomoci. Balbín zdůrazňuje, že závěr by neměl obsahovat pouhé shrnutí, ale také „ostrou pobídku nebo pokárání a jiné citové projevy“ (BALBÍN 1969: 261). Někdy se kazatelům doporučovalo, aby kázání ukončili znenadání a překvapivě, aby je „v nejlepším ut'ali“, a tím umocnili v posluchačích výsledný dojem. Nejednou narazíme i na topos „nemohu a nebudu již dále mluvit“ (například NITSCH 1709, II: 146). Oblíbený (a také velmi efektní) závěr kázání tvořily modlitby. V nich se kazatel obrací zároveň k Bohu i k posluchačům. Modlitba představuje takřka prototypickou formu závěru v kázáních Antonína Koniáše, poměrně často (na rozdíl od Nitsche) se k ní uchyluje i Axlar. Definitivním koncem kázání, „poslední tečkou“ za textem je slovo amen. Představuje nejen stvrzení, ono „staniž se“, ale zároveň díky odmlce, která po něm obvykle následuje, umožňuje posluchačům text kázání vnitřně „vstřebat“. Ve funkci slova amen však mohou vystupovat i jiné výrazy, Bilovský si kupříkladu oblíbil (zvláště v textech pojednávajících o některém ze smrtelných hříchů) trojí zvolání „ó běda!“

Konkrétní struktura barokních kázání závisela nejen na pravidlech určovaných homiletickými teoriemi, ale především na tvůrčím přístupu toho kterého kazatele. Někteří stavěli své projevy zvláště promyšleně a svérázně a kompozici si přizpůsobovali snaze o stálý kontakt s publikem. Poukazovali-li jsme výše na určité společné tendence (konceptismus) prosazující se v homiletice konce 17. a počátku 18. století, neznamená to však, že bychom mohli hovořit o jednotném stylu kazatelských textů. Záleželo nejen na autorské invenci (přestože východiska, motivace i cíle kazatelů byly většinou tytéž, autorský rukopis kazatelů jako Bilovský, Nisch, Axlar a další je, zejména pokud jde o kompozici, nezaměnitelný), ale také na tom, komu a k jaké příležitosti byl text určen. Vedle sebe tak paralelně existovaly na jedné straně texty vysoce exkluzivní,⁸ určené pro vzdělané publikum, jemuž nebylo třeba překládat či parafrázovat latinské citáty a jež bylo schopno odkrýt skryté narážky, odhalit důmyslné analogie a ocenit

⁷ Mezi nejběžnější způsoby vyvracení námitek patřilo argumentum ad autoritatem (kazatel se opírá o výroky všeobecně uznávaných autorit), nego (kazatel nejprve popře správnost námítky a pak dokáže pravý opak), distingo (je-li v námítce špetka pravdy, kazatel ji připustí, ale vše ostatní odmítne), concedo sed nego consequentiam (kazatel připustí námítku, ale závěr z ní vyplývající ostře odmítne a dokáže, že námítka je zcela bezdůvodná), případně kazatel upře případnému protivníkovi právo cokoli namítat tím, že sníží jeho autoritu a poukáže na jeho nevědomost a hříšné jednání a podobně.

⁸ K této exkluzivní linii homiletiky patří například kázání obsažená v edicích: *Medotekoucí sláva na hůře Libanu* (ed. Josef Pohanka). Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1995; *Žena krásná náramně* (ed. Milan Kopecký a kol.). Žďár nad Sázavou: Cisterciána Sarensis, 1998; *Nádoba zapálená* (ed. Michaela Horáková a kol.). Žďár nad Sázavou: Cisterciána Sarensis, 2000.

komplikovanou abstraktní metaforiku, a na straně druhé i texty nižšího stylu,⁹ určené hlavně pro venkovské obyvatelstvo, k němuž se kazatel obracel barvitými popisy, množstvím poutavých exemplů a názorných přirovnání z běžného života. Mnozí autoři ve svých promluvách obě tyto tendence spojili a snažili se oslovit jak posluchače (případně čtenáře) vzdělaného, tak i pologramotného.¹⁰ Určité stylistické i kompoziční odlišnosti můžeme pozorovat u jednoho a téhož autora i mezi texty nedělními a svátečními – v kázáních na jednotlivé svátky se častěji projevuje určitá stereotypnost, šablonovitost a obsahová jednotvárnost, související s předem danými atributy jednotlivých světců či svetic, k jejichž oslavě je kázání určeno. Naopak při tvorbě nedělního kázání měl kazatel mnohem větší svobodu a záleželo jen na jeho talentu a obraznosti, jak se s konkrétním biblickým citátem vypořádá a co akcentuje.

Podíváme-li se blíže na závěry, tedy na nejexponovanější části kázání Pavla Josefa Axlara a Daniela Nitsche, můžeme odhalit určitá specifika a individuální zvláštnosti jejich tvorby (viz tabulka):

Největší počet kázání Daniela Nitsche (48 %, 51 textů) je zakončen zcela konvenční výzvou v inkluzivním plurálu, například „Laskaví křesťané, [...] nechtějme my v porouhání dávatí to nejsvětější jméno, nechtějme zlořečiti Ježíši, ale raději číňme, co přikazuje svatý David: *Benedicite nomini eius, dobrořečte jménu jeho*“ (NITSCH 1709, II: 113). U Axlara najdeme podobné výzvy v závěrech nedělních kázání pouze v 15 % (21 textů), nejinak je tomu i u promluv svátečních (14,5 %, 15 textů).

Mnohem účinnější adresná výzva ve 2. osobě singuláru se u Nitsche vyskytuje pouze v 8,5 % (9 textů), naopak u Axlara je takto zakončeno 25 % svátečních (26 textů) a dokonce 34 % nedělních kázání (49 textů). Mimo to ve 14 nedělních kázáních (10 %) se s výzvou obrací přímo na křesťanskou duši, což u Nitsche nalezneme pouze v jediném případě, navíc nepřímém, neboť výzva je zde uskutečňována prostřednictvím biblického citátu. Obrací-li se kazatel k lidské duši, působí jeho výzva mnohem naléhavěji a vroucněji, zároveň vytváří atmosféru intimity, z níž se vynořuje vize mystického spojení lidské duše s Bohem.

Ty tehdy, má pobožná duše, buď věrná tvému milovanému Spasiteli, aspoň tou věrou, kterou jsi se od hovad vynaučila. Začala jsi se s ním postiti, setrvej stále v tvém předsevzetí až do konce, necht' to tělo drobet vyzábne, necht' zbledne, necht' drobet umdlí, jen když ty, věrná duše, milostí ztučneš. Nic to neškodí, jen když ty se láskou Boží červenati budeš, jen když ty duchovní síly nepozbudeš, nýbrž čím tělo bude mdlější, tím snázejí nad ním, jakožto domácím svým nepřitelem, zvítěziti moci budeš. Slyšela-lis o tom, že k Kristu Pánu, když jest svůj svatý půst dokonat, anjelové Boží přistoupili a

⁹ K „nižší“ linii kazatelství mají blízko některé texty Fabiána Veselého, Antonína Koniáše či Štěpána Františka Náchodského.

¹⁰ To je případ i Daniela Nitsche i Pavla Josefa Axlara.

jemu posluhovali? Těš se i ty tomu, jestli náležitě tvé posty vykonáš, že tobě po smrti na těch nebeských věčných hodech ne anjelové, ale sám Kristus Pán posluhovati a lahůdky nebeských sladkostí na talíř předkládati bude. Amen.
(AXLAR 1720a: 242–243)

V porovnání s Nitschem (18,5 %, 20 textů) nalezneme u Axlara poměrně velký počet kázání zakončených modlitbou. V případě nedělních kázání je to u Axlara 30,5 % (44 textů), v případě svátečních promluv dokonce 44 % (46 textů). V drtivé většině se přitom jedná o modlitby zcela neotřelé a originální, naopak u Nitsche je modlitba obvykle obsažena v biblických citacích či výrociích církevních otců. Druhé kázání na třetí neděli postní končí Axlar touto modlitbou:

Ó, vyraž se tehdy, líbezný ohníčku svaté lásky, ze srdce Kristového, ze srdce pro nás v zahradě velikou bázní a teskností umírajícího, ze srdce naši nevděčnosti na nejvyšší zkormoučeného, ze srdce pro nás ostrou kopí prohnáného, vyraž se svatá láska z pěti ran Krista ukřížovaného, vyraž se z hlavy trním zbodené, vyraž se z krve Krista přebolestně za nás umučeného a zapal srdce naše hříšné, aby se jako vosk v samé zkroušené kající slzičky rozpustilo a očima našima hojnými prameny teklo. Dej nám, ó, lítostivý Ježíši, abychom tou svatou vodou ještě dnes duši naši pokropili a to šeredné ďábelství, totiž hřích smrtedlný, od ní tak šťastně vyhnali, že by se do ní víceji nikdy nenavrátilo, nýbrž ať se nám ty naše slzy obrátí v řeku, po níž by lodička, duše naše, plující, tomu hroznému ohnivému jezeru se vyhnula a k břehu věčného života, radosti věčné připlýnula. Amen! Amen! Amen.
(AXLAR 1720a: 286–287)

Je třeba zdůraznit, že u Axlara navíc značně převažuje intimní modlitba v 1. osobě singuláru (21,5 %, tedy 31 textů u nedělních, 24 %, tedy 25 textů u svátečních kázání), u Nitsche se tento typ zakončení vyskytuje pouze ve 4 případech (3,5 %). Větší procento výskytu modliteb v textech svátečních promluv obecně lze zdůvodnit již z jejich podstaty – jsou-li sváteční kázání věnována konkrétním světcům, mohou se k nim obracet i závěrečné modlitby.

Námi zvolený pohled na podobu conclusia u Axlara a Nitsche (vedle komplexní obsahové a formální analýzy) leccos prozradí i o jejich autorské osobnosti. Nitsch je typem racionálně a rétoricky založeného kazatele, v jehož textech nalezneme kromě bohaté metaforiky a symboliky nadprůměrné množství citací, které umně využívá k argumentaci, a podobně jako vytváří nekonečné synonymické a enumerační řady, tak postupně řetězí i jeden důkaz za druhým. Je zkušeným kompilátorem, i závěrečné části jeho kázání jsou tvořeny vedle sebe postavenými citacemi nejrůznějšího původu, přičemž se zároveň znejasňuje hranice mezi confirmatiem a conclusiem. To je také důvodem toho, proč relativně vysoký počet jeho kázání (8 textů, 8 %) není zakončen ani modlitbou, ani výzvou.

Na rozdíl od Nitsche největší síla Axlarových textů spočívá v „divadelnosti“ (kazatel před očima svých posluchačů nechává defilovat biblické postavy, aktéry exempel, určité typy

soudobých lidí, zvířata i církevní autority, vtaňuje je do komunikace a vede s nimi živý dialog, čímž zvyšuje dynamiku textu) a především v emocionalitě.¹¹ Axlar sám sebe, v souladu s dobovým toposem přehnané skromnosti, považoval za kazatele velmi špatného, dokonce se ani necítil být hoděn jména kazatel. V jednom svém textu píše: „Nebot' jste při mně viděli místo výmluvnosti zajímavost, místo umělosti sprostnost, místo horlivosti vlažnost, místo horlivých Conceptův tupost, místo pilnosti nedbanlivost a mnohé jiné nesčíslné nedostatky jste znamenávali.“ (AXLAR 1720a: 807). Neumělost, kterou zde tak silně zdůrazňuje, však svým posluchačům vynahrazoval upřímností a tato citová naléhavost vyvstává ze všech jeho textů. Představuje tedy především typ kazatele zaměřeného emociálně a dramaticky.

Tabulka:

Závěry kázání P. J. Axlara a D. Nitsche								
			Nitsch		Axlar - nedělní		Axlar - sváteční	
Celkový počet kázání			106		144		104	
	výzva v 1. os. pl.		51	48%	21	15%	15	14,50%
	výzva v 2. os. pl.		17	16%	27	19%	14	13,50%
	výzva ve 2. os. sg.		9	8,50%	49	34%	26	25%
VÝZVA		prostý typ	8	7,50%	35	24%	24	23%
		typ duše	1	1%	14	10%	2	2%
	výzva ve 3. os. pl./sg.		1	1%	2	1%	1	1%
	<i>CELKEM</i>		78	73,50%	99	69%	56	54%
MODLITBA	modlitba v 1. os. sg.		4	3,50%	31	21,50%	25	24%
	modlitba v 1. os. pl.		16	15%	13	9%	21	20%
	<i>CELKEM</i>		20	18,50%	44	30,50%	46	44%
OSTATNÍ			8	8%	1	0,50%	2	2%

Axlarovu orientaci na posluchače a jejich emoce se nyní pokusím přiblížit na konkrétním příkladu. Záměrně jsem zvolila zcela průměrný text, který nevyniká ani obrazností, ani specifickou kompozicí, ale přesto i zde lze můžeme sledovat proměnlivost rolí subjektu a objektu, mluvčího a adresáta i kazatelovu snahu využít všech prostředků k působení na city posluchačů.

Tématem Axlarova kázání na druhou neděli po dni tří králů je střídmost. Východiskem je

¹¹ Působení na city (movere) můžeme považovat za jeden z projevů conceptismu, který zároveň vnáší novou dimenzi mezi hlavní cíle homiletiky, za něž teoretikové svorně prohlašovali prodese et delectare (nejen poučovat, ale i bavit). Už antická filozofie rozlišovala jedenáct základních citů či afektů, z nichž se odvozovaly všechny ostatní. Rozlišovány byly také city přichylné (concupiscibles), například láska, nadšení, údiv, touha, naděje, statečnost, radost či hrdość, a city odpudivé (irascibles): ošklivost, nenávisť, rozhoření, strach, stud, smutek, lítost či dojetí. V baroku pak bylo žádoucí, aby kazatel dokázal během své promluvy vyvolat ve svých posluchačích jak city pozitivní, tak negativní, a na základě jejich vhodného střídání a vzájemných kontrastů umocnit výsledný dojem.

citát z Janova evangelia, v němž se praví: „Každý člověk nejprve dobré víno staví, kdyby se spili, tehdy to, které horší jest“ (AXLAR 1920a: 107). Axlar jej vykládá takto: „Jak hrozná žízeň po vezdejším bumbání, jak strašlivý hlad po tomto břicha špikování na mokrou očkává, vědět se dá“ (TAMTÉŽ: 107). Hned v úvodu nejprve polituje opilce: „Abych krásně nechtěl, musím těch ubohých opincův politovati“ (TAMTÉŽ: 107). Soucit chce vyvolat i v posluchačích, protože chudinkám opincům každý ubližuje a nikde nemají zastání, vrací se k mottu, jež se mu stává východiskem k uvedení dalších zel páchaných na opincích a připomíná posluchačům, že každý „jim křídou *sub ritu duplici* dvounožní dvě čáry za jednu čaruje, ne jen že jim do menších konviček nalívá a ještě nedolívá, ale taky již potom ku posledku, že jim náké zbryndané, zvětralé, nakyslé a nebeskou rosičkou dobře skropené víno za peníze prodává“ (TAMTÉŽ: 107). Poté se plynule odvrací od posluchačů k zmiňovaným opincům, kteří na sebe z role objektu berou roli subjektu. Změnu adresáta opět provází soucit, tentokrát je však již jasné, že je míněn ironicky. Opincům jsou určena tato slova:

[...] vy nelitujete posledního krejcaru, nešanujete domovního nábytku, někdy ani kabát neobstojí, třeba musela žena bosa chodit, děti nazí, přeci nák, ač někdy dosti těžce, ten peníz na tu bumbu shledáte, obstaráte a do hospody donesete, zatím pak ten nevážený a podvodný každý člověk tehdáž, když se od prázdného korbele zdvihání na nejvyšší unavíte, tak že nikam nemůžete, hlava dolů svěšená klemí, ruce jako přetlučené dolů visí, nohy klesají a on ke vši vaší těžkosti ještě toho nejmizernějšího truňku vám podává a vy jej předce až kolečka v krku skřípají, do břicha víc dovážeti musíte, není-liž toto křivda? Ovšem že je.
(TAMTÉŽ: 107)

Následuje pasáž, v níž soucit (byť míněný ironicky) střídá skrze varování a hrozby strach. Axlar opincům připomíná ďábla jako mistra všech podvodných šenkýřů, který si zapisuje všechny jejich hříchy, a podobně jako hostinský ani on neprovozuje charitu, ale chce mít zisk, i jemu je třeba splatit účet. K potvrzení a zesílení slov je určeno exemplum, ve kterém „ubohým ožralcům“ vypráví příběh o mládenci, jemuž všichni plní každé přání, aby byl za několik měsíců obětován bohům za hříchy celého města. Exemplum zde představuje jakýsi konektor, díky němuž může obrátit svou pozornost opět k posluchačům a zasáhnout jejich vlastní svědomí uvědoměním, že jsou ve svých hříších podobni opincům. Závěr exordia je opět nesen na vlně bázně z hrozného žízne a strašlivého hladu, který nás čeká v pekle, a zakončen formulí „připravte srdce své“ (TAMTÉŽ: 109).

Vlastní výklad začíná otázkou, zda je horší ranou mor, hlad nebo válka. Připouští, že je těžké tento spor rozhodnout a že je nutné jej důkladně zvážit, přesto za nejstrašnější metlu považuje hlad. Dokládá to citacemi z Quintiliana a Homéra. Je si vědom toho, že argumenty „pohanských mudráků“ ještě nemusejí posluchače přesvědčit, proto přidává důkaz z největší

autority – z Písma. V rychlém sledu za sebou dodává formou historických exempel další a další příklady hladomoru. Na city posluchačů tak útočí strach a hrůzu vzbuzující obrazy, v nichž jsou holubí trus a oslí hlavy nedostatkovým zbožím, v nichž lidé berou kosti z kostnice, melou je na prach, z něhož pečou chleba, případně si z hladu okusují maso z vlastního těla. Prostřednictvím lidského strachu z utrpení způsobeného hladem (pro nejednoho obyvatele pobělohorských Čech nikoli neznámým pojmem) tak Axlar může účinně vyvolat v posluchačích žádoucí strach z posmrtných muk. Na srovnání obou jevů je založena pasáž stylizovaná jako vnitřní řeč posluchačů:

Tu sobě může snadno každý sám pomyslet: Je-li hlad jen za kratičký čas trvající tak hrozná muka a trápení, že by sobě člověk raději volil desetkrát umřít, než takovým hladem déleji se mučiti, jakáž pak to muka musí býti, když zatracenci 10 měsíců pořád, 100 let pořád, tisíckrát tisíc let a na věky věkův dokud Bůh Bohem bude, ten největší hlad trpěti muset budou?

(TAMTÉŽ: 110)

Nátlak argumentů však pokračuje, opět následují příklady dokládající hrůzy hladu, nejprve z antiky (Seneca), pak z Písma. Zatracenci, jak oslovuje své posluchače, k nimž se opět obrací a mezi něž se sám počítá, jsou přirovnáni k hladovým psům uvázaným na řetězu. V kontrastu k nim jsou pak vykresleni vyvolení a spasení jako hosté při nebeských hodech. Na jedné straně tak v posluchačích mluvčí vyvolává touhu po spoluúčasti na nebeské radosti, na straně druhé lítost nad vlastním bídným osudem. Součástí uvědomění si vlastní ubohosti je i stud nad sebou samým – i ten se Axlarovi daří vyvolat „Ó bídní zatracenci! Ó mizerní hladem vymoření, a vyzáblí psi! volejte, proste, štěkejte, nedovoláte se žádného, neuslyší vás žádný na věky“ (TAMTÉŽ: 111). Aby dodal váhu svým slovům, připomíná ty, kteří již takto trpí (Adam, Kain, Ezau, boháč z evangelia, obyvatelé Sodomy). Opírajíc se o autoritu Písma dále stupňuje své hrozby posluchačům. „Běda vám, běda, kteří žaludky své nemírným jídlem a pitím přeplnujete, nebo lačněti budete a ne jen lačněti, ale i žízni na věky musíte“ (TAMTÉŽ: 111). Podobně jako bylo třeba na konkrétním příkladu dokázat utrpení hladovějících, dokazuje pomocí exempla i muka žízničích. Nyní opět dochází ke změně příjemce, adresátem následujících slov se stává jeden každý člověk – „ty“:

Vzpomeň jen každý sám na sebe, jak ti bejvá, když trochu víceji žízniš; ku příkladu letního času, když mezi ženci na horkém slunci několik hodin postojíš, zdá se ti, že v tobě nejen ústa, ale i střeva v životě vypráhla a vyhořela, zdá se ti, jako bys všechen plápolal, v ústech a v žaludku pálí tě žízeň, venku pak prudké Slunce, s svým parnem, div že tě nezejme, ó což žádostivě vzdycháš: Ach kyž mám trochu vody a kyž tomu poslu, kterýho jsem pro vodu poslal, na nohách křídla narostou, aby ne tak přiběhl, jako přiletěl.

(tamtéž: 112)

Každého jednotlivce pak vyzývá, aby si představil žízeň a utrpení mnohonásobně horší, svůj apel mimo jiné aktualizuje oslovením „páni Bumbálkové, pane Dopito“ (TAMTÉŽ: 112). Řadu dříve uvedených příkladů zakončuje exemplum o boháči stěžujícím si v pekle na žízeň. Trpící ubožák se zde z původního předmětu komunikační situace stává jejím účastníkem: adresátem, když se na něj Axlar přímo obrací, mluvčím, když na podnět reaguje. Jemu jsou určena i slova: „Již jsi se prve nastokrát až do pozbytí rozumu napil, nyní musíš na věky žízni trpět“ (TAMTÉŽ: 113). Vidíme, že se nám zde opět jako bumerang navrací úvodní motiv opilců.

V závěrečné části se Axlar opět obrací k přítomným posluchačům. Tentokrát již nehrozí ani nelituje, ale dává každému možnost svobodné volby. Je jen na nich, zda budou holdovat jídlu a pití zde na zemi a poté navěky trpět hladu a žízni v pekle, nebo spolu s ním posečkají na „dobrou v nebeském království večeri“ (TAMTÉŽ: 114). Ty, kteří se rozhodli jej následovat, vyzývá, aby měli neustále na paměti Kristova slova o střídmosti v jídle i pití. V samotném závěru se s originální modlitbou obrací k svaté střídmosti:

Ty pak, má svatá Střídmost, budeš naším čtenářem, budeš ty nám dva nápisy stále při stole čítati a nám věčnou žízni a věčným hladem hroziti. Ty budeš naší chůvou a my tvoji poslušní zachovanci, co nám na talíři předložíš, to budeme jísti, co ty nám do číše naleješ, to budeme pít. Ó rozmilá naše chůvo! kyž ty nás pod svou kázní stále, až do smrti zachováš, k duchovnímu zrostu kyž vychováš a k životu věčnému kyž ty nás šťastně dochováš. Amen.

(TAMTÉŽ: 114)

Nyní by posluchač měl mít již ve svých citech jasno – ošklivit si opilství a obžerství, mít strach z pekelných muk a toužit po nebeské hostině.

Zamyslíme-li se na úplný závěr nad tím, komu byly texty obou výše zmiňovaných kazatelů určeny, i přes zdánlivě vyšší styl Nitschových textů můžeme počítat s velmi podobnými adresáty. Jejich texty pravděpodobně směřovaly k široké střední vrstvě obyvatelstva (měšťané, úředníci, obchodníci, řemeslníci...), neboť předpokládají na jedné straně vzdělaného posluchače, který se dokáže orientovat v opakujících se variacích a modifikacích průběžně uváděných a ne vždy překládaných či parafrázovaných latinských citátů, posluchače, který dobře zná Bibli (zejména osudy starozákonních postav) a má povědomí o církevních autoritách a nejvýznamnějších antických autorech, zároveň však (především Axlar) usilují o co největší názornost a využívají k tomu množství přirovnání a obrazů z běžného života, ale i historických či pseudohistorických exemplů, vkládají do svých kázání lidová rčení a úsloví a snaží se tak oslovit i nevzdělané posluchače z nižších vrstev (děvečky, služky, čeledíny).

Mezi deklamováním a románem (Proměny žánrů v české a slovenské literatuře) Edičně připravili Stanislava Fedrová, Jan Hejk a Alice Jedličková. Praha, 2006. [online]. ©2006 <http://www.ucl.cas.cz>

PRAMENY

- AXLAR, Pavel Josef. *Nábožný horlivý vůdce do města svatého, nebeského Jeruzalema, aneb Kázání veřejní nedělní*. Praha, 1720 (a)
- AXLAR, Pavel Josef. *Nábožný horlivý vůdce do města svatého, nebeského Jeruzalema, aneb Kázání veřejní sváteční*. Praha, 1720 (b)
- KOPECKÝ, Milan (ed.): *Starší slezští kazatelé*. Ostrava: Profil, 1970
- NITSCH, Daniel. *Berla královská Jezu Krista*. Praha, 1709 (I, II)
- NITSCH, Daniel. *Dva at' jsou jedno skrze lásku. Kázání na druhou neděli po Třech králich* (ed. Libor Pavera). Opava: Matice slezská, 1999

LITERATURA

- BALBÍN, Bohuslav: *Verisimilia humaniorum disciplinarum*. Praha: Univerzita Karlova, 1969
- FOLTYNOVSKÝ, Josef. *Duchovní řečnictví*. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1932
- HRUBÝ, Hynek. *České postilly Studie literární a kulturně historická*. Praha: Jubilejní fond královské české společnosti nauk, 1902
- KOMENSKÝ, Jan Amos. „Zpráva a naučení o kazatelství.“ In *Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 4* (ed. Věra Petráčková, Martin Steiner). Praha: Academia, 1983, s. 11–120
- KOPECKÝ, Milan. *Nic stálého přítomného. K literárnímu baroku*. Brno: Masarykova univerzita, 1999
- KRAUS, Jiří. *Rétorika v evropské kultuře*. Praha: Academia, 1998
- NĚMEC, František. *Tematický a stylový rozbor Nitschovy Berly královské*. LA PNP, fond Josef Vašica, fotokopie rukopisu; nově vydáno In NĚMEC, František. *Studie a recenze* (ed. Libor Pavera). Ostrava: Společnost Leopolda Vrly, 2004
- PAVERA, Libor. „Slovní řetězce v homiletice Daniela Nitsche.“ In *Region a jeho reflexe v literatuře*. Ostrava: Ostravská univerzita, 1997, s. 69–74
- PAVERA, Libor. „Známý neznámý barokní kazatel Daniel Nitsch.“ In DVORÁK, Jan – MLISOVÁ, Nella (edd.). *Neznámí (autoři) – neznámé (texty). Sborník příspěvků z III. literární laboratoře konané v Hradci Králové 29.– 30. ledna 1998*. Hradec Králové: Gaudeamus, 1999, s. 95–104
- PAVERA, Libor. *Kazatel Daniel Nitsch. Kapitola z barokní homiletiky*. Brno: Istenis, 2003
- PODLAHA, Antonín – TUMPACH, Josef. *Český slovník bobovědný*. I. Praha: Nakladatelství V. Kotrba, 1912
- SLÁDEK, Miloš. „Bezpečnost místa svatého před starého hada jedovatostí aneb Hájek v literatuře 17. a počátku 18. století a dvě kázání z jubilejní slavnosti roku 1723.“ In *Františkánský klášter v Hájku v literatuře 17. a počátku 18. století*. Unhošť: Římskokatolická farnost u kostela sv. Petra a Pavla v Unhošti, 2000, s. 1–20
- VAŠICA, Josef. *České literární baroko*. Brno: Atlantis, 1995
- VLČEK, Jaroslav. *Dějiny české literatury II*. Praha: Československý spisovatel, 1951

SUMMARY

The author of the essay strives to point out some of the specific features in the writings of two notable baroque preachers, Pavel Josef Axlar and Daniel Nitsch. Both of these writers belonged to a new wave of writing sermons that started to emerge in the homiletics of the Czech baroque in the 1680s. Typical features of the sermons written in the following decades include: ingenious composition, sophisticated symbolism, abundant quotations, and above all, extensive use of metaphors and similes that often expanded into interesting allegories. The intention of the paper is to characterize the structure of the sermons, and to illustrate the individual characteristics in homiletics on the basis of an analysis of the final parts of the sermons. The last part of this paper deals with these preachers'

Mezi deklamováním a románem (Proměny žánrů v české a slovenské literatuře) Edičně připravili Stanislava Fedrová, Jan Hejk a Alice Jedličková. Praha, 2006. [online]. ©2006 <http://www.ucl.cas.cz>

influence upon their audience, and the transformation of the role of the subject and object, which is demonstrated by an interpretation of particular text.